

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 29ΗΣ ΜΑΪΟΥ 1980

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ Ε. ΜΥΛΩΝΑ

ΝΟΜΙΚΗ. — **‘Ο αὐτόγραφος Νομοκάνων (Νόμιμον) τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ,**
ὑπὸ *P. Canart - Γ. Σ. Μάρκου* *. Ἀνεκοινώθη ὑπὸ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ
κ. Π. Ζέπου.

1. Εἰς τὴν «Ἐπετηρίδα τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου» τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (τόμ. 16 - 17, 1969 - 70) τὴν ἐκδοθεῖσαν κατὰ τὸ ἔτος 1972, ἐδημοσιεύθησαν, ὡς πρόδρομος παρουσιάσις τῆς ἐτοιμαζομένης κριτικῆς ἐκδόσεως τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου τοῦ Νομοκάνωνος τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ, τὰ περὶ μνηστείας κεφάλαια τοῦ σημαντικωτάτου αὐτοῦ κώδικος τοῦ 16ου αἰῶνος. Ὡς δ’ ἐσημειώθη εἰς τὸν σύντομον πρόλογον τῆς παρουσιάσεως αὐτῆς, ἡ δημοσίευσις τοῦ περὶ μνηστείας ἀποσπάσματος ἔγινε, διὰ νὰ προκληθοῦν ἐνδεχομένως εὐπρόσδεκτοι παρατηρήσεις ἐκ μέρους τῶν ἐιδικῶν μελετητῶν.

Ἡ εἰς τὸ Κέντρον Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου συντελουμένη ἐργασία εἶναι ἐργασία δυσχερῆς, τὴν ὁποίαν ἀπὸ ἐτῶν προάγουσιν μὲ πᾶσαν ἐπιμέλειαν οἱ εἰς τὸ Κέντρον τοῦτο ἀπὸ ἐτῶν ἐργαζόμενοι, ἥτοι ἡ κυρία Ἀναστασία Σιφωνιοῦ - Καράπα καὶ οἱ κύριοι Μενέλαος Τουρτόγλου καὶ Σπυρίδων Τρωιᾶνος, ἐκ τῶν ὁποίων ὅμως ὁ τελευταῖος ἀπεχώρησεν τοῦ Κέντρου πρό τινων ἐτῶν. Καὶ εἶναι ἄξιοι πολλῶν συγχαρητηρίων οἱ ἐρευνῆται αὐτοὶ διὰ τὴν μεγάλην των συμβολὴν εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου τοῦ περιπύστου Νομοκάνωνος τοῦ Μ. Μαλαξοῦ.

Ἡ ἀποκατάστασις τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου τοῦ Νομοκάνωνος εἶναι πράγματι ἀναγκαία, διὰ νὰ ἐκδοθῇ οὗτος ἀπηλλαγμένος τῶν μεταγενεστέρων προσθηκῶν ἢ

---

* PAUL CANART - GEORGE S. MARCOU, *Le Nomocanon (Νόμιμον) autographe de Manuel Malaxos.*

παραλλαγών και ανακύψη υπό την αρχικήν του μορφήν, ἤτοι ὑπὸ τὴν μορφήν ὕφ' ἣν συνετάχθη ὑπ' αὐτοῦ τούτου τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ, νοταρίου παρὰ τῇ Μητροπόλει τῶν Θεβῶν κατὰ τὸ ἔτος 1561. Τὴν δ' ἀνάγκην τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου ἐπεσήμανον ὁμοφώνως κατὰ τὸ παρελθὸν πολλοὶ Ἕλληνες μελετηταί, ἰδίως ὁ Κ. Δυοβουνιώτης εἰς τὴν ὥραίαν μελέτην του «Ὁ νομοκάνων τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ» (Ἀθῆναι, 1916), εἶτα ὁ Δ. Γκίνης εἰς πλείονα δημοσιεύματα (βλ. τελευταῖον «Κείμενα Βυζαντινοῦ καὶ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου εἰς χειρογράφους Ἑλληνικοὺς Κώδικας», Ἀθῆναι, 1963, σελ. 19 ἐπ.), μετ' αὐτὸν ὁ Κ. Τριανταφυλλόπουλος εἰς εἰσηγήσιν περὶ συναφοῦς ἀνακοινώσεως τοῦ Δ. Γκίνη εἰς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν (βλ. «ΠΑΑ», 13, 1938, σελ. 395 ἐπ.), τέλος καὶ ὁ Γρ. Κασιμάτης εἰς ἀνακοινώσιν του εἰς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν κατὰ τὸ 1970 (βλ. «ΠΑΑ», 45, 1970, ἔκδ. 1971, σελ. 96 ἐπ.).

Οἱ εἰς τὸ Κέντρον Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας ἀξιεπαίνως ἐργασθέντες καὶ ἐργαζόμενοι διὰ τὴν παρασκευαζόμενην κριτικὴν ἔκδοσιν ἔλαβον ὑπ' ὄψιν τὰ τέσσαρα σφζόμενα χειρόγραφα, ἤτοι:

α) τὸν εἰς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν ἀπὸ τοῦ 1968 ἀνήκοντα χειρόγραφον κώδικα, ὁ ὁποῖος ἀρχικῶς ἀνῆκεν εἰς τὸν Ἀλέξιον Κ. Κολυβᾶν, εἶτα περιῆλθεν εἰς τὸν Πέτρον Ἀγγελετόπουλον, οὗτος τὸν ἐκληροδότησεν εἰς τὸν Κίμωνα Σ. Γιαννακοῦρον, ὁ ὁποῖος καὶ τὸν ἐδώρησεν εἰς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν (βλ. περιγραφὴν τοῦ κώδικος αὐτοῦ ὑπὸ Σπ. Λάμπρου «Νέος Ἑλληνομνήμων», II, 1914, σελ. 474, ἀριθ. 8).

β) τὸν χειρόγραφον κώδικα τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ἰβήρων ὑπ' ἀριθ. 287 (βλ. περιγραφὴν ὑπὸ Σπ. Λάμπρου, «Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὁρους Ἑλληνικῶν Κωδίκων», Β', Κανταβρυγία, 1900, σελ. 73, καὶ Δ. Γκίνη, «Κείμενα κλπ.» ὡς ἀνωτέρω, 1963, σελ. 31).

γ) τὸν χειρόγραφον κώδικα τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας ὑπ' ἀριθ. 278 (209), περὶ οὗ βλ. C. Litzica, Catalogul Manuscriptelor Grecesti, Βουκουρέστιον, 1909, σελ. 142 ἐπ. καὶ

δ) τὸν ἡμικατεστραμμένον χειρόγραφον κώδικα τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ, GR. 2590 (περὶ οὗ Γ. Μάρκου, «Ἐπετ. Ἱστορ. Ἑλλ. Δικ.», 20 - 21, 1973 - 1974, ἔκδ. 1976, σσ. 14 - 23).

Ἡ ἐργασία τῶν ἐκδοτῶν τοῦ Κέντρον Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου, εἶναι κοπιώδης. Γίνεται ὅμως μὲ πολλὴν εὐσυνειδησίαν, μὲ ἀκάματον ὑπομονὴν καὶ μὲ πλήρη τὸν ὀπλισμὸν ἐκ τῆς συγχρόνου παλαιογραφικῆς μεθοδολογίας. Ἐχει δὲ προχωρήσει πολὺ καὶ θὰ προσήγγιζε τὸ εὐτυχὲς τέρμα,

ἂν δὲν παρενεβάλετο προσφάτως ὡς νέον ἀποφασιστικὸν στοιχεῖον ἡ ἀποκάλυψις καὶ ἄλλου χειρογράφου κώδικος, ἀποκειμένου εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τοῦ Βατικανοῦ, πιθανώτατα αὐτογράφου τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ, εἰς τὸν ὁποῖον ἀφορᾷ ἡ ἐνώπιον τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἀγομένη ἀνακοίνωσις τῶν P. Canart καὶ Γ. Μάρκου.

2. Ὁλόκληρον τὸ κείμενον τῆς ἀνακοινώσεως αὐτῆς θὰ δημοσιευθῇ εἰς τὰ «Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν», συνοδευόμενον ἀπὸ τὰς ἀναγκαίας παραπομπὰς καὶ σημειώσεις. Περιορίζομαι, λοιπόν, σήμερον νὰ συνοψίσω τὸ περιεχόμενον καὶ τὰ συμπεράσματα τῆς ἀνακοινώσεως αὐτῆς, ἀφοῦ προηγουμένως ὑπενθυμίσω, ὅτι ὁ μὲν Monseigneur Paul Canart, εἶναι ὁ γνωστὸς διακεκριμένος βυζαντινολόγος καὶ διαπρεπὴς παλαιογράφος, καθηγητὴς τῆς παλαιογραφίας εἰς τὴν Σχολὴν τοῦ Βατικανοῦ καὶ ἐκ τῶν ὑπευθύνων παραγόντων τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης, ὁ δὲ Γεώργιος Σ. Μάρκου εἶναι δικηγόρος εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ ἐπισκέπτης καθηγητὴς τῆς Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Νεαπόλεως.

Οἱ συντάκται τῆς ἀνακοινώσεως κ. κ. P. Canart καὶ Γ. Σ. Μάρκου ἀναγράφουν εἰς τὴν ἀνακοίνωσίν των, ὅτι ἤδη κατὰ τὸ ἔτος 1978 ὁ εἰς τὴν Φραγκφούρτην βυζαντινολόγος καθηγητὴς Dieter Simon ἐπεσήμανεν, ὅτι μεταξὺ τῶν ἑλληνικῶν κωδίκων Ottoboni τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης ὑπῆρχεν ἄγνωστον χειρόγραφον τοῦ Νομοκάνονος τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ εἰς τὴν λογίαν γλωσσικὴν παραλλαγὴν του. Οἱ κ. κ. P. Canart καὶ Γ. Μάρκου ἐξήτασαν μὲ ἰδιαιτέραν προσοχὴν τὸ χειρόγραφον αὐτὸ καὶ κατέληξαν εἰς τὸ ἐκπληκτικὸν συμπέρασμα, ὅτι ὁ Ὀττομπονιανὸς αὐτὸς κώδιξ εἶναι αὐτόγραφον αὐτοῦ τούτου τοῦ Μαλαξοῦ καὶ περιέχει τὴν ἀρχικὴν μορφήν τοῦ κειμένου, ὅπως αὐτὸ συνετάχθη, ἀνεθεωρήθη καὶ ἐνεπλουτίσθη ὑπὸ τοῦ συγγραφέως καὶ γραφέως του, ἥτοι ὑπ' αὐτοῦ τούτου τοῦ Μ. Μαλαξοῦ.

Οἱ κ. κ. P. Canart καὶ Γ. Μάρκου παρέχουν εἰς τὴν ἀνακοίνωσίν των λεπτομερῆ περιγραφὴν τοῦ χειρογράφου τὸ ὁποῖον, ὅπως λέγουν περιέχει ἐν κεφάλαιον ὀλιγώτερον ἀπὸ τὰ κεφάλαια τοῦ χειρογράφου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ἥτοι 579 ἀντὶ 580 κεφαλαίων. Δηλοῦν δ' ὅτι διεπίστωσαν, ὅτι ὁλόκληρος ὁ χειρόγραφος κώδιξ ἐγγράφη, ἐνίοτε μέ τινας παραλλαγάς, διὰ τῆς αὐτῆς χειρὸς, ἥτοι διὰ τῆς χειρὸς αὐτοῦ τούτου τοῦ Μ. Μαλαξοῦ, τοῦ ὁποίου τὴν γραφὴν γνωρίζομεν καὶ ἀπὸ τὰς αὐτογράφων ἐπιστολάς, τὰς ὁποίας ἐδημοσίευσεν ὁ Γ. Μάρκου εἰς τὴν «Ἑπετηρίδα τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου» τῆς ἡμετέρας Ἀκαδημίας, κατὰ τὸ ἔτος 1977.

Πέραν αὐτῶν, σημαντική εἶναι ἡ διαπίστωση, ὅτι ὁ χρησιμοποιηθεὶς χάρτης προέρχεται ἀπὸ ἐνετικά ἐργαστήρια, ὡς καὶ ὅτι ἀπὸ τὰ εἰς τὸν χρησιμοποιηθέντα χάρτην ὑπάρχοντα ὑδατόσημα μετὰ βεβαιότητος δύναται ὁ χειρόγραφος κώδιξ νὰ χρονολογηθῇ εἰς τὴν δεκαετίαν 1560-1570, μάλιστα περὶ τὸ 1561, ὅτε ἀντεγράφη καὶ ὁ Ἀθηναϊκὸς κώδιξ τῆς ἡμετέρας Ἀκαδημίας διὰ λογαριασμὸν τοῦ μητροπολίτου Θηβῶν Ἰωάσαφ. Κατὰ τὴν γνώμην τῶν κ. κ. P. Canart καὶ Γ. Μάρκου, ἀμφοτέρω οἱ χειρόγραφοι κώδικες, ὁ Ὄττομπονιανὸς καὶ ὁ Ἀθηναϊκός, πιθανώτατα ἐγράφησαν κατὰ τὸ ἔτος 1561, καὶ δὴ, ὁ μὲν Ὄττομπονιανὸς ὡς αὐτόγραφος τοῦ Μ. Μαλαξοῦ ὁ δ' Ἀθηναϊκὸς ὑπὸ τινος ἀντιγραφέως. Ὡς πρὸς τὸν Ἀθηναϊκὸν δὲ κώδικα ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι καὶ δι' αὐτὸν εἰς ὠρισμένα τμήματά του ἐχρησιμοποιήθη χάρτης τῶν ἐνετικῶν ἐργαστηρίων, ὡς καὶ ὅτι ὁ ἀντιγραφεὺς εἶχε καὶ ἄλλοτε συνεργασθῇ μετὰ τοῦ Μ. Μαλαξοῦ, λ.χ. εἰς τὴν καταγραφὴν τοῦ Vat. gr. 834, τέλος καὶ ὅτι εἰς τὸν Ἀθηναϊκὸν κώδικα ὑπάρχει εἰς τὸ φύλλον 34 ν περιθωριακὴ διόρθωσις, ἡ ὁποία μᾶλλον εἶναι ἰδιόχειρος τοῦ Μαλαξοῦ.

Τὰ στοιχεῖα ταῦτα ὁδηγοῦν τοὺς συντάκτας τῆς ἀνακοινώσεως εἰς τὸ πιθανὸν συμπέρασμα, ὅτι ὁ Ἀθηναϊκὸς κώδιξ τῆς ἡμετέρας Ἀκαδημίας εἶναι ἀντίγραφον τοῦ Ὄττομπονιανοῦ τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης, μὲ παραδρομὰς ἀντιγραφῆς ἢ μεταβολὰς ὀφειλομένας εἰς τὸν ἴδιον τὸν Μαλαξόν. Καὶ ὑπὸ τὴν ἔποψιν ταύτην, κατὰ τὴν γνώμην τῶν συντακτῶν τῆς ἀνακοινώσεως, ὁ Ὄττομπονιανὸς πιθανώτατα ἦτο τὸ τελικὸν ἰδιόγραφον «πρόχειρον» τοῦ Μαλαξοῦ, ἐνῶ ὁ Ἀθηναϊκὸς κώδιξ ἦτο τὸ καθαρογραμμένον κείμενον τὸ ὁποῖον προωρίζετο διὰ τὸν μητροπολίτην Θηβῶν.

Οἱ συντάκται τῆς ἀνακοινώσεως παρέχουν ἐν συνεχείᾳ πολλὰς καὶ λεπτομερεῖς πληροφορίες περὶ τῆς ἱστορίας τῆς ἀποκτήσεως καὶ τῆς περαιτέρω τύχης τοῦ Ὄττομπονιανοῦ κώδικος μέχρι τῆς τελικῆς του ἀποκτήσεως ὑπὸ τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης. Εἰς τὴν ἱστορίαν αὐτὴν ἐνδιαφέρουσα μεταξὺ ἄλλων εἶναι καὶ ἡ ὑπὸ τῶν συντακτῶν τῆς ἀνακοινώσεως γενομένη ἐπισήμανσις τῆς ἀναφορᾶς τοῦ Νομοκάνονος εἰς τὸν κατάλογον τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων τῆς συλλογῆς τοῦ καρδινάλιου Γουλιέλμου Σιρλέτο, τὸν συνταχθέντα περὶ τὸ 1600 ὑπὸ τοῦ ἑλληνος γραφέως Ἰωάννου Ἀγιομαύρα. Κατὰ τὴν γνώμην δὲ τῶν συντακτῶν τῆς ἀνακοινώσεως, ὁ Νομοκάνων τοῦ Μαλαξοῦ ὄντως ἀναφέρεται ἔστω καὶ ἀορίστως ἢ καὶ ἀνακριβῶς εἰς τὸν κατάλογον τοῦ Ἀγιομαύρα, ὅπου ὁμως χαρακτηρίζεται ὡς «Νόμιμον» (ὄχι Νομοκάνων), «Νόμιμον» δὲ φαίνεται ὅτι ἦτο καὶ ὁ ἀρχικὸς τίτλος τῆς συλλογῆς τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ.

Πρόβλημα είναι ποῦ ἐγράφη ὑπὸ τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ ἢ συλλογὴ του. Ὁ Μαλαξὸς διέμεινεν εἰς Ρώμην, ὅπως ἐξ ἄλλων ἐγγράφων του γνωρίζομεν, μέχρι τῆς 24 Ἰουνίου 1560, ἡμέραν καθ' ἣν ἡτοιμάζετο νὰ ἀναχωρήσῃ, πιθανῶς διὰ Θήβας, ὅπου κατὰ τὸ 1561 ἐχρονολογήθη ὁ ἀντιγραφεὶς κώδιξ του. Ἴσως νέαι ἔρευναι νὰ ἀποκαλύψουν τὰς μετακινήσεις τοῦ Μαλαξοῦ καὶ νὰ φωτίσουν τὸ πρόβλημα ποῦ ἀκριβῶς ἐγράφη ὁ «Νομοκάνων» ἢ ἄλλως τὸ «Νόμιμον» αὐτοῦ. Ἐν πάσῃ ὁμως περιπτώσει σήμερον, κατὰ τοὺς συντάκτας τῆς ἀνακοινώσεως, θὰ πρέπει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι τὰ δύο χειρόγραφα, τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης καὶ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, εἶναι ὄντως τὸ θεμέλιον ἐπὶ τοῦ ὁποίου θὰ πρέπη νὰ βασισθῇ ἐφεξῆς κάθε μελέτη καὶ κάθε κριτικὴ ἔκδοσις τῆς λογίας παραλλαγῆς τῆς συλλογῆς τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ.

3. Ὀλόκληρον τὸ κείμενον τῆς σημαντικῆς αὐτῆς ἀνακοινώσεως τῶν κ. κ. P. Canart καὶ Γ. Σ. Μάρκου δημοσιεύεται εὐθὺς κατωτέρω. Πρέπει ὁμως νὰ σημειωθῇ, ὅτι τὸ παρὰ τῇ Ἀκαδημίᾳ Ἀθηνῶν Κέντρον Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου κατέχει ἤδη μικροφίλμ τοῦ Ὀττομπονιανοῦ κώδικος, ἡ δὲ κυρία Ἀναστασία Σιφωνιοῦ - Καράπα ἤρχισεν ἤδη τὴν ἀναγκαίαν ἐπεξεργασίαν διὰ τὴν τελικὴν κριτικὴν ἔκδοσιν τοῦ κειμένου, ἐπὶ τῇ βάσει καὶ τοῦ Ὀττομπονιανοῦ κώδικος.

PAUL CANART - ΓΕΩΡΓΙΟΥ Σ. ΜΑΡΚΟΥ

«Ὁ αὐτόγραφος Νομοκάνων (Νόμιμον) τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ»

Εἰς τὸν ἐβδομηκοστὸν πρῶτον τόμον τοῦ περιοδικοῦ Byzantinische Zeitschrift ὁ D. Simon¹ ἀνέφερεν ὅτι μεταξὺ τῶν ἐλληνικῶν κωδίκων Ottoboni τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης ὑπάρχει ἄγνωστον ἀντίγραφον τοῦ Νομοκάνονος τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ εἰς τὴν λογίαν γλωσσικὴν παραλλαγὴν του. Τὸ εὔρημα τοῦτο θὰ ἔπρεπε νὰ ληφθῇ σοβαρῶς ὑπ' ὄψιν δεδομένου ὅτι μέχρι τότε μόνον τέσσαρα χειρόγραφα τοῦ ἔργου τούτου μᾶς ἦσαν γνωστά, ἐκ τῶν ὁποίων μάλιστα τὸ ἐν ἡμικατεστραμμένον².

1. «Handschriftenstudien zur byzantinischen Rechtsgeschichte», Byzantinische Zeitschrift, 1978, τ. 71, σελ. 345-346.

2. Πρόκειται διὰ τὰ κάτωθι χειρόγραφα: 1) Τὸ ὑπ' ἀρ. 287 τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ἰβήρων (περιγραφέν ὑπὸ τοῦ Σπ. Λάμπρου, «Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἀγίου Ὁρους Ἑλλ. Κωδίκων», τόμ. Β', Ἐν Κανταβρυγίᾳ, 1900, σ. 73). 2) Τὸ χειρόγραφον τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (περιγραφέν ὑπὸ τοῦ Σπ. Λάμπρου εἰς «Νέον

Ἐκ τῆς ἐξετάσεως τοῦ χειρογράφου ὠδηγήθημεν εἰς ἓν πολὺ σημαντικὸν συμπέρασμα: Ὁ Ὄττομπονιανὸς κώδιξ εἶναι τὸ αὐτόγραφον τοῦ ἰδίου τοῦ Μαλαξοῦ, προφανῶς μάλιστα τὸ ἴδιον τὸ πρωτότυπον τῆς πρωταρχικῆς συνθέσεως τῆς νομικῆς αὐτῆς συλλογῆς, ἀκριβῶς ὅπως συνετάχθη, ἀνεθεωρήθη καὶ ἐνεπλουτίσθη ὑπὸ τοῦ συγγραφέως. Προβαίνομεν δὲ κατωτέρω εἰς σύντομον ἔκθεσιν τῶν ἀκολούθων διαπιστώσεων.

Ὁ κώδιξ *Ottobonianus graecus* 97 εἶναι ὀγκώδης τόμος, ἀποτελούμενος ἐκ 550 φύλλων, διαστάσεων 320×215 χιλιοστών. Ἀρχικῶς τὸ χφ. εἶχεν ἓν φύλλον ὀλιγώτερον, διότι τὸ τελευταῖον, ἐκ χάρτου διαφορετικῆς ποιότητος³, εἶναι σύγχρονος προσθήκη δι' ἄλλης χειρὸς. Τὸ φ. I ἐχρησίμευε δι' ἐνίσχυσιν τῆς σταχώσεως κατὰ τὸν 19^{ον} αἰῶνα. Ἐπ' αὐτοῦ ἔχει ἐπικολληθῆ φύλλον (133×120 χιλ.), ὑπόλειμμα παλαιοῦ, ἐκ σταχώσεως. Ἐπ' αὐτοῦ δ' ἐγράφη *Theodori Balsamonis nomimum* (διὰ χειρὸς τοῦ 16^{ου} ἢ 17^{ου} αἰῶνος) καὶ *Ex codicibus Ioannis Angeli / Ducis ab Altaemps* καί, διὰ μικροτέρων γραμμάτων, *Ex Graeco manuscripto*⁴. Εἰς τὸ φ. II, διὰ τῆς καστανοχρώμου μελάνης τὴν ὁποίαν ἐχρησι-

Ἑλληνομνήμονα», τόμ. 11, 1914, σ. 474, ὡς τὸ ὑπ' ἀρ. 8 χειρόγραφον τῆς ἰδιωτικῆς βιβλιοθήκης τοῦ ἐν ἔτει 1915 ἀποβιώσαντος Ἀλεξίου Κ. Κολουβά. 3) Τὸ ὑπ' ἀρ. 278 (209) τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας (περιγραφέν ὑπὸ C. Litzeica, «Catalogul Manuscriptelor Grecesti», Biblioteca Academiei Române, Βουκουρέστιον, 1909, σ. 142 ἐπ.). 4) Ὁ ὑπ' ἀρ. 2590 *Vaticanus graecus* τῆς Ἀποστολικῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης (περιγραφέν ὑπὸ τοῦ Γ. Σ. Μάρκου, «Ὁ ὑπ' ἀριθμὸν 2590 ἑλληνικὸς κώδιξ τῆς Ἀποστολικῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης», Ἐπετ. Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλλ. Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. 20 - 21, Ἀθῆναι, 1976, σ. 14 - 23).

3. Ἐχει ὡς *contremarque* τὰ γράμματα IF, τὰ ὁποῖα δὲν συναντῶνται εἰς τὰ ὑπόλοιπα φύλλα τοῦ χειρογράφου.

4. Εἶναι αὐταὶ αἱ ἐνδείξεις ἀπὸ τὰς ὁποίας ἐνεπνεύσθησαν οἱ συγγραφεῖς τῶν εὐρετηρίων καὶ τῶν καταλόγων τῶν Ὄττομπονιανῶν κωδίκων. Ὁ Χῖος Ραφαὴλ Βερνάτσας εἰς χειρόγραφον κατάλογόν του τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος (διὰ τὴν ἐργασίαν τοῦ Ρ. Βερνάτσα, βλ. J. Bignami Odier, «La Bibliothèque Vaticane de Sixte IV à Pie XI. Recherches sur l'histoire des collections de manuscrits», Avec la collaboration de J. Ruyschaert [Studi e Testi, 272], Città del Vaticano, 1973, σελ. 168. G. Mercati, «I codici greci di Abramo Massad Maronita» *Miscellanea Athanasio Miller... oblata*, Studia Anselmiana, 27 - 28, Roma, 1951, σελ. 17, σημ. 3 - 4. M. Vitti, «Στίχοι τοῦ Χίου Ραφαὴλ Βερνάτσα γιὰ τὴν Κύπρο (1751)», *Παρνασσός*, 2, 1960, σελ. 577 - 580. Θ. Ι. Παπαδοπούλου, «Αἰγαιοπελαγίται μαθηταὶ τοῦ ἐν Ρώμῃ Φροντιστηρίου τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου», Ἐπετ. τῆς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν, 8, 1970, σελ. 496. Τοῦ ἰδίου, «Ραφαὴλ Βερνάτσα στιχοῦργημα περὶ τοῦ Ἄδου καὶ τῆς σωτηρίας τῶν ἁμαρτωλῶν», *Μνημοσύνη*, 5, 1974 - 1975, σελ. 172 - 200. Ἀγνώ-

μπορεί ο Μαλαξός δια τούς τίτλους τῶν γραπτῶν του⁵, ἐγράφη ὑπὸ τοῦ ἰδίου: IS XS NIKΑ καὶ ὁ τίτλος Νόμιμον. Εἰς τὸ μέσον περίπου τοῦ φ. I ἀρχίζει (τελειώνει εἰς τὸ φ. 19ν) ὁ πίναξ τῶν κεφαλαίων: «Πίναξ σὺν θ(ε)ῶ, τῶν ὧδε κεφαλαίων ὅπως τὸ ζητούμενον εὗρεῖν ταχέως . . .».

Περιλαμβάνει 579 κεφάλαια ἀντὶ τῶν 580 τοῦ χφ. τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ὃ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὴν δευτέραν βασικὴν πηγὴν σπουδῆς τοῦ σημαντικοῦ τούτου νομικοῦ ἔργου⁶. Προφανῶς ἀπὸ τὸ χειρόγραφον τῆς Βατικανῆς λείπει τὸ προτελευταῖον κεφάλαιον τοῦ χειρογράφου τῆς Ἀκαδημίας («Ὅπως γράφουσιν οἱ ἀρχιερεῖς γράμμα περὶ ζητείας εἰς ἀνάκτισιν μοναστηρίου»)⁷.

Τὸ κείμενον τοῦ Νομοκάνονος ἀρχίζει περὶ τὸ μέσον τοῦ φ. 20. Ὁ ἀκάλυπτος χώρος τῆς σελίδος προωρίζετο, ἀναμφιβόλως, διὰ τὴν συνήθη διακόσμησιν τοῦ χειρογράφου, ἡ ὁποία, ἐν τούτοις, δὲν ἐπραγματοποιήθη ποτέ. Ἀντιθέτως, εἰς τὸ ἄνω περιθώριον, κοντὰ εἰς τὸ ἀκραῖον σημεῖον τοῦ βιβλίου, ἐσημειώθη, ἀπὸ χεῖρας μεταγενεστέρων (καὶ δὴ 16ου ἢ 17ου αἰῶνος), τὸ ὄνομα τοῦ ἐλλείποντος

στου Χίου Ποιητῆ, «Δαβίδ» ἀνεύρεση, κριτικὴ ἔκδοσις Θωμᾶ Ι. Παπαδόπουλου, Ἀθῆναι, 1979, σελ. 15 ἑπ. Τὸ ἀρχικὸν χειρόγραφον τοῦ κατάλογου τοῦ Ρ. Βερνάτσα περιέχεται εἰς τὸν χειρόγραφον κώδικα Vaticanus latinus 13234, ἐνῶ καλλιγραφικὸν ἀντίγραφον τῆς ἰδίας ἐργασίας εὐρίσκεται σήμερον εἰς τὴν αἵθουσαν τῶν χειρογράφων τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης ὑπὸ τὰ στοιχεῖα Sala Cons. Mss. 387 (3) σημειώνει: «Θεοδώρου τοῦ Βαλσαμών, Νόμιμον ἐν φοθ'. κεφαλαίοις διηρημένον, ἡ ἀρχή. Δεῖ τὸν κριτὴν τὴν θεῖαν ὡς οἷός τε φύσιν μιμεῖσθαι». Ὁ G. Spalletti (γραφεὺς τῶν ἐλληνικῶν χειρογράφων τῆς περιόδου 1770 καὶ ἐντεῦθεν, βλ. J. Bignami Odier, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 181, σημ. 113 καὶ G. Mercati, . . . ἐνθ' ἄνωτ . . . , σελ. 17 - 18) εἰς τὸν ἀλφαβητικὸν τοῦ κατάλογον τῶν ἐλληνικῶν Ὀττομονιανῶν χειρογράφων (καὶ αὐτὸς εὐρίσκεται σήμερον εἰς τὴν αἵθουσαν χειρογράφων τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης ὑπὸ τὰ στοιχεῖα Sala Cons. Mss. 92) εἰς τὸ γράμμα Β καὶ δὴ εἰς τὸ λῆμμα «Βαλσαμών» ἐπαναλαμβάνει τὰ γραφέντα ὑπὸ τοῦ Ρ. Βερνάτσα. Τέλος οἱ E. Feron καὶ F. Battaglini, «Codices manuscripti graeci Ottoboniani Bibliothecae Vaticanae», Ρώμη, 1893, σελ. 59, ἀπλῶς ἀντιγράφουν τὴν σημείωσιν τοῦ κώδικος ποὺ εἶναι γραμμένη εἰς τὸ φ. 1.

5. Βλ. π. χ. τοὺς κώδικας Vaticanus gr. 1180 καὶ 1188.

6. Κατάλογον τῶν Κεφαλαίων τοῦ χειρογράφου κώδικος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἐδημοσίευσεν ὁ Κ. Δυοβουνιώτης, «Ὁ νομοκάνων τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ», Ἀθῆναι, 1916, σελ. 28 - 54. Διὰ μίαν γενικὴν βιβλιογραφίαν διὰ τὸν Νομοκάνονα, τὴν ζωὴν καὶ τὸ ἔργον τοῦ Μ. Μαλαξοῦ βλ. Γ. Σ. Μάρκου, «Τρία ἰδιόγραφα γράμματα τοῦ Νοταρίου Θηβῶν (16ου αἰῶν) Μανουὴλ Μαλαξοῦ», Ἑπετηρὶς Κέντρου Ἑρεῦνης Ἰστ. Ἑλληνικοῦ Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. 22, Ἀθῆναι, 1977, σελ. 16 - 17, σημ. ὑπ' ἀρ. 4.

7. Βλ. τὸ χειρόγραφον τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, φ. 425r - 425v.

ἀπὸ τὸ χειρόγραφον συγγραφέως. Τὸ ὄνομα τὸ ὁποῖον ἐγράφη πρῶτον δὲν κατέστη δυνατόν μέχρι σήμερον, παρὰ τὰς προσπαθείας, νὰ ἀποκρυπτογραφηθῇ, λόγῳ τῶν ἐπικαλύψεων. Διακρίνεται μόνον ἔν-ου, εἰς τὸ τέλος, ἐνῶ φαίνεται ὅτι ἀρχίζει ἀπὸ ζ. Ἡ μελάνη, λόγῳ ὀξειδώσεως, ἔλαβε ἀπόχρωσιν πρὸς τὸ κόκκινον. Ὑπεράνω, ἐξ ἄλλου, τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ προσετέθη παχεῖα ὀριζόντιος μαύρη γραμμὴ καὶ δεύτερον ὄνομα γραμμένον ἐπίσης διὰ μελάνης τῆς αὐτῆς μαύρης ἀποχρώσεως: «νόμιμον ἀρμενοπούλου» (τὸ -λου ἐπάνω ἀπὸ τὴν γραμμὴν).

Ἐν τούτοις εἶναι δύσκολον νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι ἡ γραμμὴ εἶναι προγενεστέρα ἢ μεταγενεστέρα τοῦ ὀνόματος τοῦ «ἀρμενοπούλου».

Ἀκριβῶς ὑπεράνω προσετέθη δι' ὀξειδωμένης σήμερον μελάνης: «ζωναρά», τὸ ὁποῖον ὅμως ἐν συνεχείᾳ διεγράφη. Πρὸς τὰ δεξιὰ, τέλος, τῆς πρώτης γραφῆς, διακρίνομεν προσθήκην ἄλλην, «βαλσαμῶνος», διὰ μελάνης ἐν πολλοῖς ἀποχρωματισθείσης. Τοῦτο μετὰ ταῦτα διωρθώθη εἰς «βαλσαμών». Κατὰ συνέπειαν τὸ ἔργον ἀπεδόθη εἰς ἄλλους βυζαντινούς νομικοὺς καὶ μόνον τὰ ὀνόματα τοῦ Βλάσταρη καὶ τοῦ Μαλαξοῦ παρελείφθησαν.

Τὸ κείμενον εἰς τὸν κώδικα ἐγράφη ὁλόκληρον διὰ τῆς αὐτῆς χειρός. Εἰς πολλὰ ὅμως σημεῖα διακρίνομεν αἰσθητὰς διαφορὰς εἰς τὴν ἀπόχρωσιν τῆς μελάνης⁸ καὶ εἰς τὸν τρόπον γραφῆς⁹. Οἱ τίτλοι τῶν κεφαλαίων, τὰ λήμματα καὶ τὰ πρωτογράμματα ἔχουν γραφῇ διὰ τῆς αὐτῆς καστανοχρώμου μελάνης, ἢ ὅποια ἐχρησιμοποιήθη εἰς τὸν γενικὸν τίτλον καὶ εἰς στοιχεῖά τινα τοῦ πίνακος.

Ἡ ὅλη δομὴ τοῦ τόμου εἶναι περίπλοκος· χωρὶς νὰ ἀναφερθῶμεν εἰς κωδικολογικὰς λεπτομερείας¹⁰, ἀναφέρομεν ἀπλῶς ὅτι περισσότερα ἀπὸ τὸ ἥμισυ τῶν «τετραδίων» του ἔχουν ἐρασιτεχνικὴν κατασκευὴν. Ὁ ἀριθμὸς ἐξ ἄλλου τῶν φφ. ἐκάστου τετραδίου ποικίλλει, ἐνίοτε δὲ τὰ φύλλα αὐτὰ εἶναι περισσότερα τῶν εἴκοσι.

8. Αὐταὶ αἱ διαφοραὶ εἶναι ἐμφανεῖς ἂν π. χ. συγκρίνωμεν τὴν μαύρην μελάνην τοῦ φ. 151^ν μὲ τὴν ἐλαφρῶς σκοιῦραν τοῦ φ. 152 ἢ ἐπίσης μὲ ἐκείνην τῶν φφ. 269 καὶ 270.

9. Διαφοραὶ εἰς τὸν τρόπον γραφῆς διακρίνονται συγκρίνοντας τὴν γραφὴν τοῦ φ. 151^ν μὲ αὐτὴν τοῦ φ. 152, ὅπως ἐπίσης τὴν γραφὴν τῶν φύλλων 318-332 μὲ αὐτὴν τῶν φύλλων 333 καὶ ἐντεῦθεν.

10. Λεπτομερὲς κωδικολογικὴ ἀνάλυσις, ἀπὸ τὴν ὁποίαν θὰ ἐπιβεβαιώνωνται τὰ ἀναφερόμενα συμπεράσματα θὰ ἀποτελέσῃ ἀντικείμενον ἰδιαίτερας μελέτης.

Πολλά στοιχεῖα δεικνύουν ὅτι ὁ ἴδιος ὁ γραφεὺς, δηλαδή ὁ Μαλαξός, ἀπέκοψε τὰ φύλλα, ἐνίστε δὲ τὰ ἐκόλλησε εἰς ταινίας. Ἐχρησιμοποίησεν ἐπίσης φύλλα ἐκ χάρτου ἄλλης ποιότητος, τὰ ὅποια εἶχε γράψει εἰς διαφόρους περιόδους, διὰ τὰ συγκρατήσῃ ἐν τετραδίων. Μερικά, πάλιν, φύλλα ἔχουν ἀντιγραφῇ διὰ τὰ παρεμβληθούν μεταξὺ δύο ἄλλων, μὲ συνέπειαν τὴν διαπλάτυνσιν τῆς γραφῆς, τὰς διαγραφὰς κ.λπ. Ἐν συνεχείᾳ ἠρίθμησε τὰ κεφάλαια, ἀλλ' ὅμως χωρὶς διορθώσεως. Εἰς τὸ τέλος τῶν «τετραδίων», πλησίον τῆς ραφῆς, ἐχάραξε καθέτους ὁδηγούς, ἠρίθμησε διὰ μελάνης καστανῆς ἀποχρώσεως τὰ «τετράδια», εἰς τὸ μέσον τοῦ κάτω περιθωρίου τῆς πρώτης σελίδος, ἀπὸ ε' (φ. 45) μέχρι νβ' (φ. 532).

Αὐταὶ καὶ μόνον αἱ διαπιστώσεις θὰ ἤρκουν διὰ τὰ ἐννοήσωμεν ὅτι ὁ γραφεὺς τοῦ κώδικος εἶναι συγχρόνως καὶ ὁ συγγραφεὺς τοῦ ἔργου¹¹. Τοῦτο ἐπαληθεύεται καὶ ἐκ τῆς ἐξετάσεως τῆς γραφῆς. Καὶ ὥς πρὸς μὲν τὸν γραφέα δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ. Ἡ γραφή του, ἄλλοτε προσεκτικὴ¹², ἄλλοτε περισσότερον βιαστικὴ¹³, παρουσιάζει τὰ κύρια χαρακτηριστικά τῶν αὐτογράφων ἐπιστολῶν του, αἱ ὅποια τὸ 1977 ἐδημοσιεύθησαν εἰς τὴν «Ἐπετηρίδα τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου» τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν¹⁴. Ὁρισμένα μόνον φύλλα (φφ. 118, 121-122) δημιουργοῦν ἀπορίας. Ἴσως ὅμως προέρχονται καὶ αὐτὰ ἐκ χειρὸς τοῦ αὐτοῦ γραφέως - συγγραφέως, δεδομένου ὅτι ἡ γραφή, ἀρχικῶς διαφόρου τεχνοτροπίας, πλησιάζει ἐν συνεχείᾳ πρὸς τὴν χαρακτηριστικὴν καλλιγραφίαν τοῦ Μαλαξοῦ.

Ἡ παράθεσις τῶν ὕδατοσήμων¹⁵ ἀποδεικνύει ὅτι εἰς τὴν συγκρότησιν τοῦ τόμου ἐχρησιμοποιήθησαν τουλάχιστον 13 εἴδη χάρτου. Ὅσα φύλλα, δὲν ἀπεκό-

11. Διὰ τὴν γραφὴν τοῦ Μ. Μαλαξοῦ καὶ τὰ χαρακτηριστικά της γνωρίσματα βλ. P. Canart, «Les manuscrits copiés par Emmanuel Provataris (1546 - 1570). Essai d'étude codicologique», *Mélanges Eugène Tisserant*, t. VI (*Studi e Testi*, 236), σελ. 183 - 184, καὶ τὸν πίνακα ὑπ' ἀρ. 15. Βλ. ἐπίσης τοὺς πίνακας ὑπ' ἀρ. 1 - 6 ποὺ ἐδημοσίευσεν ὁ Γ. Σ. Μάρκου, «Τρία ἰδιόγραφα»... ἐνθ' ἄνωτ. Ἐτοιμάζεται λεπτομερὴς μελέτη γύρω ἀπὸ τὴν γραφὴν τοῦ Μ. Μαλαξοῦ καὶ τοὺς χειρογράφους κώδικας ποὺ ἔγραψε κατὰ τὴν παραμονὴν του εἰς τὴν Ἀποστολικὴν Βατικανὴν Βιβλιοθήκην καὶ σφύζονται μέχρι σήμερον.

12. Βλ. π. χ. τὸ φ. 25.

13. Βλ. π. χ. τὰς διαφορὰς ποὺ παρουσιάζουν μεταξὺ τους τὰ φύλλα 249 καὶ 329.

14. Βλ. Γ. Σ. Μάρκου, «Τρία ἰδιόγραφα»... ἐνθ' ἄνωτ.

15. Ἀνάλυσις λεπτομερὴς τῶν ὕδατοσήμων τοῦ ἐν λόγῳ κώδικος θὰ ὑπάρχῃ εἰς τὴν μελέτην ἣ ὁποία ἀναφέρεται εἰς τὴν σημείωσιν ὑπ' ἀρ. 10.

πησαν εἶναι διπλωμένα «in folio» μετὰ τὰς ἰδίας διαστάσεις (320 × 215 χιλ. διὰ τὰ ἡμίφυλλα καὶ 430 × 320 χιλ. διὰ τὰ φύλλα). Προφανῶς ὅλα προέρχονται ἀπὸ ἐργαστήρια ἐνετικά. Ἀπαντᾶται ἐννεάκις ἡ ἀγκυρα μετὰ μονοὺς γραμμικοὺς βραχίονας, ἐγγεγραμμένη εἰς κύκλον μετὰ ἄστρον ἕξ ἀκτίνων εἰς τὴν κορυφὴν. Συνοδεύεται πάντοτε ἀπὸ διάφορα ἀντίσημα (contre-marques). Ὁ πρόσφατος κατάλογος ὑδατοσήμων τοῦ V. Mošín¹⁶, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ κάμνωμε χρησίμους παραβολὰς μετὰ ἄλλα χρονολογημένα ἔγγραφα. Ἀποδεικνύεται ὅτι τὰ ὑδατόσημα αὐτὰ ἀνήκουν εἰς τὴν περίοδον τῶν ἐτῶν 1560 - 1590 (προέχουν αἱ πρῶται δεκαετίαι).

Ἐκ τῶν ὑδατοσήμων ἐν παρουσιάζει ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον· πρόκειται περὶ τῆς ἀγκύρας μετὰ τοὺς διγράμμους βραχίονάς της, ἐγγεγραμμένης δ' εἰς κύκλον μετὰ ἄστρον ἕξ ἀκτίνων εἰς τὴν κορυφὴν, μετὰ ἀντισημοῦ AP¹⁷.

Τὰ ἔκτυπα ἐκ τοῦ χφ. τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τοποθετηθέντα ἐπὶ τῶν φύλλων τοῦ Ottobonianus ἀπέδειξαν, ἄνευ ἀμφιβολίας τινός, ὅτι χάριτος τοῦ αὐτοῦ ἐργαστασίου ἐχρησιμοποιήθη διὰ τμήμα καὶ τοῦ Ottobonianus καὶ τοῦ Atheniensis. Τὰ φύλλα μάλιστα τοῦ τελευταίου τούτου κώδικος θὰ πρέπει νὰ ἔχουν γραφῇ εἰς χρόνον πλησιάζοντα πρὸς τὸν χρόνον τῶν φύλλων τοῦ πρώτου κώδικος. Ἐξ ἄλλου τὸ ὑδατόσημον, ὡς προκύπτει καὶ ἐκ τοῦ καταλόγου τοῦ Mošín, ἐχρησιμοποιήθη μετὰ τῶν ἐτῶν 1525 καὶ 1570¹⁸. Εἴμεθα, λοιπόν, ὑποχρεωμένοι νὰ τοποθετήσωμεν τὴν γραφὴν τοῦ Ottobonianus εἰς τὴν δεκαετίαν 1560 - 1570. Ἴσως μάλιστα μία ἔρευνα πλέον ἐπισταμένη νὰ μᾶς ἐπιτρέψῃ νὰ προσδιορίσωμεν τὸν χρόνον γραφῆς μετὰ μεγαλυτέρας ἀκριβείας, πλησιάζοντες περισσότερον πρὸς τὸ ἔτος 1561, κατὰ τὸ ὅποιον πιθανώτατα ἐγράφησαν ἀμφότερα τὰ χειρόγραφα.

Ὁ Atheniensis, ὅπως μαρτυρεῖται εἰς τὴν ὑποσημείωσιν τοῦ φ. 3r, ἀντεγράφη τὸ 1561 διὰ λογαριασμὸν τοῦ μητροπολίτου Θηβῶν Ἰωάσαφ¹⁹. Προτάσσεται μάλιστα πρόλογος²⁰, εἰς τὸν ὅποιον ὁ Μαλαξὸς ἐξηγεῖ τὸν σκοπὸν τῆς ἐργασίας του καὶ δηλώνει, ὅτι ἐτελείωσε τὸν κώδικα εἰς Θήβας τὴν 30ῃν Ἀπριλίου

16. Βλ. V. Mošín, «Anchor Watermarks» (Monumenta Chartae Papyraceae Historiam Illustrantia, XIII), Ἀμστερνταμ, 1973.

17. Ἀπαντᾷ εἰς τὰ φύλλα 493 + 494, 541 + 546, 542 + 545.

18. Βλ. V. Mošín, «Anchor»... ἐνθ' ἄνωτ., ἀρ. 1026 - 1048.

19. Ἡ σημείωσις τοῦ φ. 3r τοῦ χειρογράφου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἔχει δημοσιευθῇ ὑπὸ τοῦ Κ. Δυοβουνιώτου, «Ὁ Νομοκάνων...» ἐνθ' ἄνωτ., σ. 19. Βλ. ἐπίσης καὶ Γ. Σ. Μάρκου, «Τρία ἰδιόγραφα...» ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 22 - 23.

20. Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ Κ. Δυοβουνιώτου, «Ὁ Νομοκάνων...» ἐνθ' ἄνωτ., σ. 19.

1561, ἐπὶ ἀρχιερατείας Ἰωάσαφ. Δὲν πρόκειται περὶ αὐτογράφου κώδικος ἀλλὰ περὶ ἔργου ἐκ τῆς χειρὸς ἄλλου γραφέως, ὁ ὁποῖος καὶ κατὰ τὸ παρελθὸν εἶχε συνεργασθῇ μετὰ τοῦ Μαλαξοῦ, ὡς π.χ. εἰς τὴν καταγραφὴν τοῦ Vaticanus graecus 834²¹. Ἐν τούτοις καὶ εἰς τὸ Ἀθηναϊκὸν χειρόγραφον ὑπάρχει (φ. 34v) περιθωριακὴ διόρθωσις, ἣ ὁποία μᾶλλον εἶναι ἰδιόχειρος τοῦ Μαλαξοῦ. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο σημασίαν ἔχει ὁ προσδιορισμὸς τῆς σχέσεως μεταξὺ τῶν δύο κειμένων, ἐκείνου δηλαδὴ τοῦ χειρογράφου τοῦ Ottobonianus καὶ τοῦ ἄλλου τοῦ Atheniensis. Καὶ παρ' ὅλον ὅτι ἡ ἔρευνα δὲν ἔχει εἰσέτι καταλήξει, δυνάμεθα ἀπὸ τοῦδε νὰ ὑπολογίσωμεν ὅτι ὁ Atheniensis προέρχεται ἐκ τοῦ Ottobonianus μὲ παραδρομὰς, βεβαίως, ἀντιγραφῆς ἢ ὀρισμένας ἀλλοιώσεις ὀφειλομένας εἰς τὸν ἴδιον τὸν Μαλαξόν. Ἐν ἄλλοις λόγοις, ὁ Ottobonianus θὰ ἦτο πιθανώτατα τὸ τελικὸν «πρόχειρον», ἐνῶ ὁ Atheniensis ἦτο τὸ καθαρῶς καταγεγραμμένον, τὸ ὁποῖον προωρίζετο διὰ τὸν μητροπολίτην Θηβῶν.

Ἡ συλλογὴ τῶν κωδίκων Ottoboni τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης²², εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκει σήμερον ὁ αὐτόγραφος κώδιξ τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ, ὠνομάσθη οὕτω ἐκ τοῦ Πάπα Ἀλεξάνδρου 8ου τῆς οἰκογενείας Ottoboni. Οὗτός ἡγόρασε τὸ 1690 τὴν βιβλιοθήκην τῶν δουκῶν τοῦ Altemps ἣ ὁποία περιελάμβανε, μετὰ ξὺν ἄλλων, καὶ σημαντικὸν ἀριθμὸν ἑλληνικῶν χειρογράφων. Ἡ συλλογὴ Ottoboni ἡγοράσθη τελικῶς τὸ 1748 ἀπὸ τὸν Πάπαν Βενέδικτον 14ον διὰ τὴν Βατικανὴν Βιβλιοθήκην. Δὲν ἐνεσωματώθη μὲ τοὺς κώδικας Vaticani graeci ἀλλ' ἐπλουτίσθη, καθ' ὅλην σχεδὸν τὴν διάρκειαν τοῦ 18ου αἰῶνος, ἀπὸ τὸν Πάπαν Κλήμεντα 11ον (1700 - 1721) μέχρι καὶ τοῦ καρδινάλιου - βιβλιοθηκαρίου Ἀλεξάνδρου Ἀλμπάνι (1761 - 1779) μὲ χειρόγραφα δωρηθέντα ἢ ἀγορασθέντα²³.

Τὸ χειρόγραφόν μας εἶναι βέβαιον ὅτι ἀνῆκεν εἰς τὴν ἀνωτέρω βιβλιοθήκην τῶν Altemps²⁴ ἥδη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ δουκὸς Ἰωάννου Ἀγγέλου Altemps. Τὸ κυρίως σῶμα τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων τῆς συλλογῆς αὐτῆς ἡγοράσθη τὴν 6ην Αὐγούστου 1611 ἀπὸ τοὺς κληρονόμους τοῦ καρδινάλιου Ἀσκάνιο Κολόννα,

21. Δεῖγμα γραφῆς τοῦ Vaticanus graecus 834, φ. 2v ἔχει ἤδη δημοσιεύσει ὁ Γ. Σ. Μάρκου, «Τρία ἰδιόγραφα»... ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 37.

22. Διὰ τὴν ἱστορίαν τῶν ἑλληνικῶν Ὀττομπονιανῶν κωδίκων βλ. J. Bignami Odier, «La Bibliothèque»... ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 55, 144, 159, 166 καὶ τὰς ἀντιστοιχούς ὑποσημειώσεις.

23. βλ. G. Mercati, «I codici greci di Abramo Massad»... ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 16 - 18.

24. βλ. τὴν ἀναφερομένην ἄνωθεν σημείωσιν τοῦ φ. I.

ὁ ὁποῖος εἶχεν ἤδη ἀποθάνει τὴν 17ην Μαΐου 1608. Ὁ καρδινάλιος οὗτος εἶχεν αὐτοπροσώπως ἀγοράσει, τὴν 4ην Ἰουνίου 1588, τὴν συλλογὴν ἑλληνικῶν χειρογράφων τοῦ ἀποθανόντος τὴν 6ην Ὀκτωβρίου 1585 καρδινάλιου Γουλιέλμου Σιρλέτο. Διεσώθη, εὐτυχῶς, λεπτομερὲς κατάλογος τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων τῆς συλλογῆς τοῦ Σιρλέτο, τὸν ὁποῖον συνέταξε, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ καρδινάλιου, ὁ γνωστὸς Ἑλλήν γραφεὺς Ἰωάννης Ἀγιομαύρας²⁵. Ὁ δ' εἰς ἑλληνικὴν γλῶσσαν συνταχθεὶς κατάλογος οὗτος σφύζεται εἰς τὸν κώδικα Vaticanus latinus 6163 (φφ. 1 - 171v).

Κατεβλήθη προσπάθεια νὰ ἐπισημανθῇ μετὰ τῶν ὑπὸ τοῦ Ἀγιομαύρα εἰς τὸν κατάλογόν του ἀναφερομένων λημμάτων ὁ σημερινὸς κώδιξ *Ottobonianus graecus* 97, εἰς τὸν ὁποῖον περιέχεται τὸ κείμενον τοῦ Μαλαξοῦ. Ἐκ τῶν κατὰ ἐπιστήμας εἰς τὸν κατάλογον τοῦτον ὑποδιαιρουμένων χειρογράφων, ἐνδιαφέρουν ἰδίως τὰ θεολογικὰ καὶ τὰ νομικὰ χειρόγραφα. Τὰ νομικά, τέσσαρα τὸν ἀριθμόν, ἔχουν λεπτομερῆ περιγραφὴν, ἡ ὁποία μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἀποκλείσωμεν τὴν συσχέτισιν αὐτῶν μὲ τὸν Νομοκάνονα τοῦ Μαλαξοῦ²⁶. Διὰ τὰ θεολογικά, τέσσαρα ἐπίσης, δηλαδὴ τὰ ὑπ' ἀριθμ. 62, 103, 108 καὶ 210 τοῦ καταλόγου, εἶναι δυνατόν καὶ σήμερον νὰ διακρίνωμεν τὴν ταυτότητά των. Ἐξ αὐτῶν οἱ ἀριθμοὶ 103 καὶ 210 ταυτίζονται μὲ τὸν Νομοκάνονα τοῦ Θ. Βαλσαμῶνος. Καὶ ὁ μὲν 103 εἶναι ὁ σημερινὸς *Ottobonianus graecus* 249, ὁ δὲ 210 ὁ *Ottobonianus graecus* 96. Ὁ ἀριθμὸς 108 εἶναι τὸ Σύνταγμα τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη. Ὡς σημειωθῇ ὅμως ὅτι ὁ τόμος οὗτος, ὅπως καὶ πολλοὶ ἄλλοι, ἐξηφανίσθη κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν περιπετειῶν τὰς ὁποίας ἐγνώρισεν ἡ συλλογὴ τοῦ Σιρλέτο προτοῦ ἀγορασθῇ ἀπὸ τὸν Πάπαν *Ottoboni*. Ἀπομένει, κατ' ἀκολουθίαν, ὁ ἀριθμὸς 62 τοῦ ἑλληνικοῦ καταλόγου τοῦ Ἀγιομαύρα, εἰς τὸν ὁποῖον περιγράφεται ὡς ἐξῆς ὁ κώδιξ: «Βιβλίον βαμβάκινον, ἀντίγραμμα, ἐν ᾧ ἔνεστι τάδε: Βαλσαμῶνος, ἡ (sic) τοῦ Ματθαίου Βλαστάρη νόμιμον»²⁷. Κατὰ τὴν ὀρολογίαν τοῦ Ἀγιομαύρα «ἀντίγραμμα» σημαίνει τὸ πρόσφατον ἀντίγραφον (15ου ἢ

25. Βλ. J. Bignami Odier, «La Bibliothèque»... ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 90, σημ. 58. P. Canart, «Les Vaticani graeci 1487-1962. Notes et documents pour l'histoire d'un fond de manuscrits de la Bibliothèque Vaticane» (Studi e Testi, 284) Cité du Vatican, 1979, index σελ. 278.

26. Ἔχουν περιγραφῇ εἰς τὸν κατάλογον τοῦ Ἀγιομαύρα εἰς τὰ φύλλα 194v - 195. Καὶ τὰ τέσσαρα χειρόγραφα εἶναι συλλογαὶ ἀστικοῦ δικαίου καὶ μέχρι σήμερον, μόνον τὴν τρίτην κατὰ σειρὰν ἔχομεν ἐντοπίσει καὶ ταυτίσει μὲ τὸν *Ottob. graecus* 243.

27. Βλ. Vaticanus lat. 6163, φ. 43.

16ου αἰῶνος). Ἀπὸ τὴν περιγραφὴν ὅμως φαίνεται, ὅτι τὸ χειρόγραφον δὲν ἔφερε τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέως. Αὐτὰ δὲ τὰ ὅποια ἀναφέρει ὁ Ἀγιομαύρας ὀφείλονται, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, εἰς προσωπικὴν του γνώμην²⁸. Ὁ χαρακτηριζόμενος ὅμως τοῦ Ἀγιομαύρα «Νόμιμον» ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸν πρωταρχικὸν τίτλον τοῦ χειρογράφου· πράγματι «Νόμιμον», ἐχαρακτήρισεν ὁ Μανουὴλ Μαλαξὸς τὸ ἔργον του καὶ ἐσημείωσεν ὁ ἴδιος διὰ καστανοχρώμου μελάνης τὸν τίτλον αὐτὸν εἰς τὸ φ. I τοῦ χειρογράφου του.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν *Ottobonianus graecus* 97, δὲν ὑπάρχει εἰς τὸν ἀρχικὸν πυρῆνα τῆς συλλογῆς *Ottoboni* ἄλλο χειρόγραφον πρὸς τὸ ὅποιον νὰ ὀδηγῇ ἀσφαλέστερον ἢ περιγραφὴ τοῦ καταλόγου. Κατ' ἀκολουθίαν, αἱ πιθανότητες ὅτι ὁ *Ottobonianus graecus* 97 εἶναι ὁ κῶδιξ ὑπ' ἀριθ. 62 τοῦ καταλόγου χειρογράφου τοῦ Σιρλέτο, εἶναι μεγάλαι. Πῶς ὅμως ὁ χειρόγραφος Νομοκάνων τοῦ Μαλαξοῦ περιῆλθεν εἰς τὴν κατοχὴν τοῦ καρδινάλιου; Πολλὰ βεβαίως ἀντίγραφα τοῦ Μαλαξοῦ ὑπάρχουν μετὰ τὴν τῶν *Ottoboni graeci*, τὰ ὅποια προέρχονται ἀπὸ τὴν συλλογὴν τοῦ Σιρλέτο²⁹. Πρόκειται ὅμως περὶ διαφόρων ἐργασιῶν τὰς ὁποίας ὁ Μαλαξὸς ἀντέγραψε κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς παραμονῆς του εἰς τὴν Ρώμην, ὥς ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸν τύπον τοῦ χάρτου τὸν ὅποιον ἐχρησιμοποίησεν³⁰.

Ἄν δεχθῶμεν ὅτι ὁ Μαλαξὸς ἐτελείωσε τὸ ἔργον του εἰς τὰς Θήβας, ὅπου καὶ ἀνέθεσε τὴν ἀντιγραφὴν τοῦ κώδικος τοῦ προοριζομένου διὰ τὸν μητροπολίτην ἢ ὅτι ἐκράτησε διὰ τὸν ἑαυτὸν τοῦ τὸ πρόχειρον τῆς γραφῆς του, ἀπομένει νὰ ἐξηγήσωμεν πῶς τὸ χειρόγραφον τοῦτο εὐρέθη εἰς τὴν Ρώμην. Ἄλλ' αὐτὸ δὲν παρουσιάζει δυσκολίας, ἂν ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν αἱ σχέσεις τὰς ὁποίας ἐκαλλιέργει ὁ καρδινάλιος Σιρλέτο μὲ τοὺς Ἑλληνας λογίους καὶ γραφεῖς, πολὺ δὲ περισσότερον αἱ σχέσεις τὰς ὁποίας ἰδιαιτέρως εἶχε μὲ τὸν Μαλαξόν³¹. Δυστυχῶς, διὰ τὰς

28. Τὸ ὄνομα τοῦ Βλάσταρη δὲν ὑπάρχει γραμμένον εἰς ὁλόκληρον τὸν κώδικα.

29. Βλ. π. χ. τοὺς Ὀττομπονιανούς ἐλληνικοὺς κώδικας ὑπ' ἀρ. 30 (theol. gr. 56 τοῦ Σιρλέτο), 224 (theol. gr. 61), 242 I μέρος (theol. gr. 231), 243 (iurid. gr. 3), 302 (philos. gr. 30).

30. Τὰ φύλλα τὰ ὅποια φέρουν ὕδατογράμματα ἄνευ *contremarque*, συναντῶνται καὶ εἰς τὰ ἀντίγραφα πού ὁ Ἐμμανουὴλ Προβατάρης ἔγραψεν εἰς τὴν Ρώμην.

31. Διὰ τὸν φιλέλληνα καρδινάλιον Γ. Σιρλέτο (ἔτσι τὸν ἀποκαλεῖ ὁ Μ. Κρούσιος, βλ. E. Legrand, «Notice biographique sur Jean et Théodose Zygomalas», Paris, 1889, σ. 191) καὶ τὰς σχέσεις του μὲ τοὺς Ἑλλήνες γραφεῖς καὶ λογίους τῆς ἐποχῆς, βλ. V. Peri, «Due date, un' unica Pasqua», Μιλᾶνον, 1967. Τοῦ αὐτοῦ, «La Congregazione dei Greci (1573) e i suoi primi documenti», *Studia Gratiana*, v. 13, 1967 (Collectanea S. Kuttner III) σσ. 131-256. Τοῦ αὐτοῦ, «Inizi e fina-

μετακινήσεις του Μαλαξοῦ πρὸ καὶ μετὰ τὴν 24^{ην} Ἰουνίου 1560, χρονολογίαν κατὰ τὴν ὁποίαν ἡτοιμάζετο νὰ ἀναχωρήσῃ ἐκ Ρώμης³², δὲν ἔχομεν λεπτομερεῖς εἰδήσεις.

Τέλος, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ἔχουν ἀκόμη ἐπιλυθῇ ὠρισμένα προβλήματα σχετικὰ μὲ τὸ «Νόμιμον» τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ ἢ, ὅπως ἐπεκράτησε νὰ λέγεται, τὸν «Νομοκανόνα», θὰ πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι τὰ δύο χειρόγραφα, τοῦ Βατικανοῦ καὶ τῶν Ἀθηνῶν, ἀποτελοῦν τὸ θεμέλιον ἐπὶ τοῦ ὁποίου θὰ πρέπει νὰ βασισθῇ ἐφεξῆς κάθε μελέτη καὶ κάθε κριτικὴ ἔκδοσις τῆς λογίας παραλλαγῆς τοῦ περιφήμου τούτου κειμένου.

R É S U M É

L'Ottobonianus graecus 97, dans lequel D. Simon a reconnu un exemplaire du nomocanon en langue savante de Manuel Malaxos, est non seulement une copie autographe de l'auteur, mais l'exemplaire de travail sur lequel Malaxos a établi, revu et enrichi la première rédaction de son ouvrage, qu'il appelle lui-même Νόμιμον. C'est ce que montre l'examen paléographique et codicologique du volume. Celui-ci a dû être constitué peu de temps avant qu'un collaborateur de Malaxos transcrive l'exemplaire de l'Académie d'Athènes, achevé en 1561 pour l'évêque de Thèbes: les deux manuscrits ont en effet un filigrane commun. L'Ottobonianus a très probablement appartenu au cardinal Guglielmo Sirleto, mais on ne sait dans quelles circonstances il se le procura. Le manuscrit Ottoboni et celui d'Athènes, l'un écrit par Malaxos, l'autre revu par lui, doivent constituer la base de l'édition critique du célèbre nomocanon.

lità ecumeniche del Collegio Greco in Roma», Aevum, v. 44, 1970, σσ. 1-71. Χ. Γ. Πατρινέλης, «Ἐπιστολαὶ Ἑλλήνων πρὸς τὸν Πάπαν Γρηγόριον ΙΓ' (1572-1585) καὶ τὸν καρδινάλιον Σιρλέτον († 1585)», Ἐπετ. τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. 17 (1967), σελ. 45-112.

32. Βλ. τὰς χειρογράφους ἐπιστολὰς τοῦ Μ. Μαλαξοῦ, τὰς ὁποίας ἐδημοσίευσεν ὁ Γ. Σ. Μάρκου, «Τρία ἰδιόγραφα»... ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 28-29.